

W.A.B. VAN DER SANDEN
Drents Plateau, Assen, the Netherlands

ABSTRACT: In 1941 the remains of a chain mail were discovered in a cinerary barrow that once formed part of a group of around twenty barrows near Fluitenberg (municipality of Hoogeveen). It was not realized at the time that the remains represented such a remarkable object. When the find was published, in 1992, it was assumed to date from the Roman period. The 45 iron nails found in the burial pit were at that time interpreted as deriving from a (small) chest.

Two ^{14}C dates recently obtained for the cremated remains from this burial have however yielded the surprising results of 2170 ± 35 BP and 2145 ± 45 BP. The latter date was obtained for burned bone with some adhering caked iron rings of the chain mail. The average of the two dates is 2160 ± 30 BP; calibrated this corresponds to 355-95 BC (2σ). This makes the find a pre-Roman period chain mail – highly unusual in a northern Dutch context, but indeed also in a European context, for the number of Iron Age chain mails known in western Europe is extremely small. It is also suggested that the small nails derive from a shield, of which no further remains were found. An iron eye with an attached hook bent at right angles may have formed part of the chain mail – for example part of the fastening, but if so, it was of a very simple design.

The cremated remains that could not be traced in 1992 have now been analysed and have been found to derive from an adult. The condyle of the lower jaw and the greater sciatic notch suggest a female rather than a male. The amount of cremated remains is too small (230 grams) to allow a definite sex identification. Among the cremated remains was also a piece of burned animal bone with a cut groove. The (assumed) Fluitenberg warrior belongs in a long row of martial occupants of the province of Drenthe. This burial however contained only defensive weapons and no offensive ones.

KEYWORDS: the Netherlands, Drenthe, Fluitenberg, Middle/Late Iron Age, cinerary barrow, cremated remains, iron chain mail, shield.

1. INLEIDING

Wie vanuit Fluitenberg – een gehucht met amper 500 inwoners, gelegen in de gemeente Hoogeveen¹ – aan de westkant van de A28 in de richting Eursinge en Pesse fietst, passeert na 1,5 km een drietal grafheuvels. Twee van de drie zijn goed te herkennen. Ze zijn groot (de diameter bedraagt 16, respectievelijk 17 m) en ontdaan van alle opgaande begroeiing. De derde heuvel daarentegen meet hooguit 8 m en valt nauwelijks op in het bosje.² Dit drietal is alles wat rest van een groep die volgens Pleyte (1882: p. 86) bestond uit een twintigtal heuvels. Toen Pleyte over deze heuvels schreef was er al in gegraven door bestuursleden van het Provinciaal Museum (thans Drents Museum) in Assen. Bij de graverijen die rond het begin van het laatste kwart van de 19e eeuw plaatsvonden, werden niet alleen losse crematieresten gevonden maar kwam er ook een urn tevoorschijn. Het Verslag van de Commissie van Bestuur over 1875 beschrijft het onderzoek en de resultaten daarvan als volgt:

“De verzameling van oudheden is in 1875 vermeerderd met:

Fragmenten van een groot urne van donker bruine aarde, met onregelmatige strepen bekrast, gedeeltelijk weder aaneengevoegd, en eenige overblijfselen van menschenbeenderen; gevonden in het voorjaar van 1875 in eenen tumulus in de Zevenbergen te Pesse, en door tusschenkomst van Mr. J.J. Bolman van den vinder aangekocht. Latere opgravingen in onderscheidene tumuli aldaar onder toezigt van Mrs. Boeles en Bolman gedaan, leidden tot geene resultaten. Slechts overblijfselen van verbrande menschenbeenderen en asch werden op verschillende diepten, soms in denzelfden tumulus, gevonden.”

Zelfs de *Barneveldsche Courant* berichtte destijds over deze vondsten.³ De in het museumverslag vermelde urn – die uit de Romeinse tijd dateert – wordt enige tijd later door Pleyte afgebeeld (1882: pl. 78:17).

De naam ‘Zevenbergen’ die de Commissie van Bestuur en in navolging daarvan Pleyte gebruikt, vinden we niet op de Franse kaart (1811–1812; zie Versfelt & Schroor, 2001: kaart 16). Daar heet de plek waar de hier besproken grafheuvels liggen ‘Meeig Goldenberg’. Wat deze opmerkelijke naam betekent

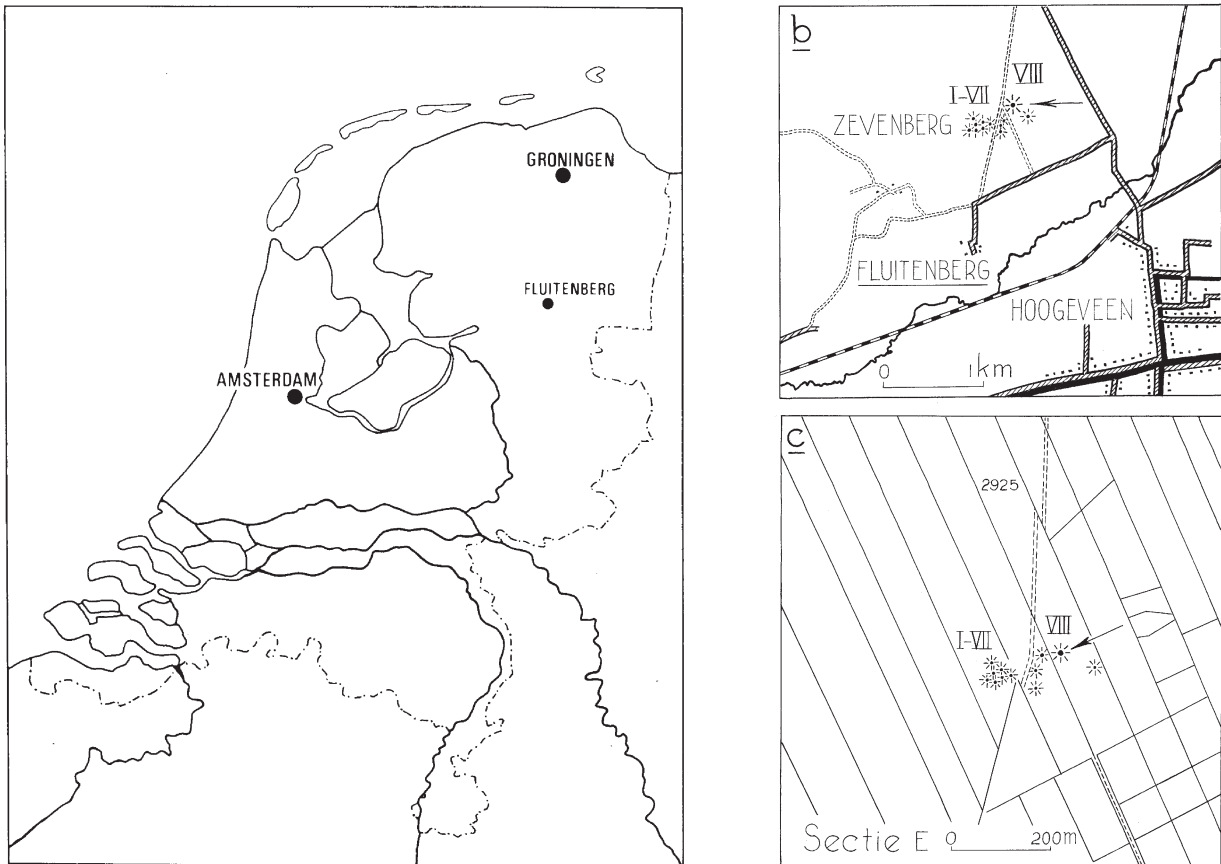

Fig. 1. Situering van de grafheuvels bij Fluitenberg. De kaartjes rechts zijn ontleend aan een ongepubliceerde tekening van Van Giffen.

– met name het eerste deel van de samenstelling – is onduidelijk. Vermoedelijk is het een door de Duitse cartograaf Pestrup verhaspelde Drentse naam. Op de topografische kaart van 1900 luidt het toponiem ‘Zevenberg’. Ook op latere edities blijft deze naam gehandhaafd. Op de topografische kaart van 1959 heet het gebied echter ‘Zeven heuveltjes’; vanaf 1988 is die naam geschrapt en staat er alleen nog de aanduiding ‘Grafheuvels’.

Ook na 1875 bleven de heuvels van Fluitenberg de aandacht van archeologen trekken. Zo groef A.E. van Giffen, toen nog verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, in 1913 een proefsleuf in een der heuvels.⁴ Achtentwintig jaar later liet Van Giffen – hij is dan al lang verbonden aan het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen en inmiddels ook al buitengewoon hoogleraar – zijn medewerker H. Brunsting een zevental heuvels opgraven die door ontginningswerkzaamheden zouden verdwijnen (Brunsting, 1943: nrs I–VII; zie ook fig. 1). Brunsting moest toen al vaststellen dat diverse andere heuvels van deze tumuligroep enige tijd daarvoor waren geëgaliseerd; men vertelde hem

dat in de zool van een van de opgeruimde heuvels houtskool en ijzer aangetroffen was.

Na de oorlog kwamen de Groninger archeologen nog éénmaal terug naar de necropool. In 1949 liet Van Giffen een heuvel onderzoeken die ca. 100 m ten oosten van de door Brunsting opgegraven heuvels lag (fig. 1, nr. VIII).

Alle op wetenschappelijke wijze onderzochte heuvels zijn thans verdwenen. Wat thans nog rest van de ooit uit (minimaal) 20 heuvels bestaande groep zijn de drie heuvels langs het fietspad. Ze lagen oorspronkelijk tussen de heuvels I–VII en VIII in (vgl. fig. 1). Ze zijn nooit wetenschappelijk onderzocht. In 1990 werden deze heuvels gerestaureerd. Naar aanleiding daarvan beschreef ik korte tijd later de inhoud van een grafje dat Brunsting in de rand van heuvel I aantrof (Van der Sanden, 1992; zie ook Van der Sanden, 1993).

2. DE INHOUD VAN GRAF 6 IN HEUVEL I

Heuvel I was opgebouwd van plaggen, had een doorsnede van 12–15 m en een hoogte van 1,10 m (fig. 2).

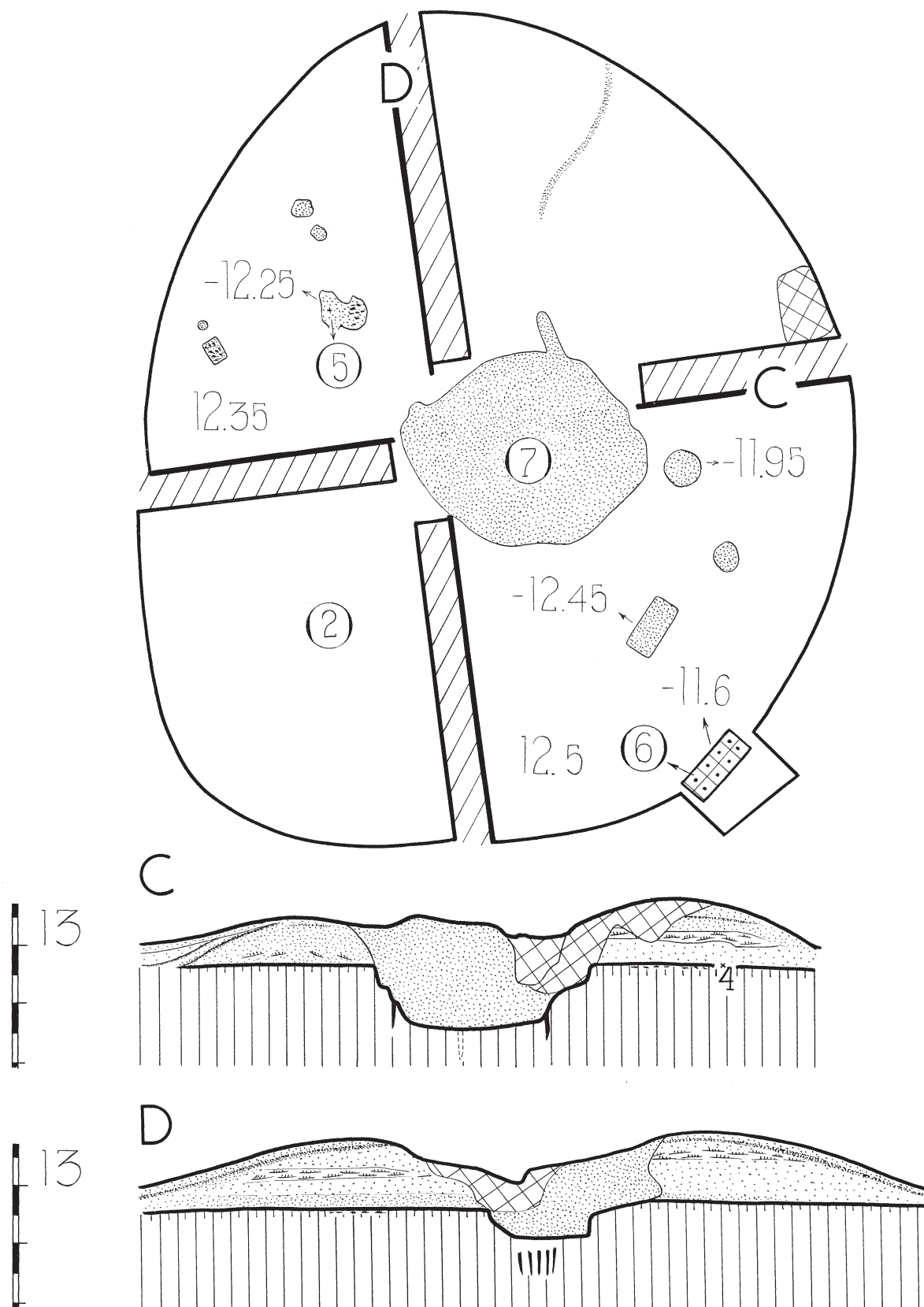

Fig. 2. Plattegrond en profielen van heuvel I te Fluitenberg (Uit: Brunsting, 1943).

Fig. 3. De fragmenten van de maliënkolder van Fluitenberg, met gesp en haakvormig voorwerp. Schaal 1:1 (foto Provincie Drenthe).

Fig. 4. Sterk vergrote opname (ca. 10×) van een aantal maliën: duidelijk zichtbaar zijn de klinknagels in een deel van de ringetjes (foto Provincie Drenthe).

Het centrum was geheel vergraven door wat Brunsting als een mogelijke schepershut interpreteerde. De afmetingen van het bewuste perifere graf – door Brunsting ‘6’ genummerd – bedroegen 1,25×0,45 m.⁵ Brunsting noemt het een nabijzetting. Er is helaas geen profieltekening die kan bevestigen dat het graf inderdaad later in de rand van de heuvel is ingegraven, maar Brunstings interpretatie is wel aannemelijk. De inhoud van dit graf mag opmerkelijk genoemd worden. Op het depot van het Drents Museum bevinden zich onder inv.nr. 1941/V–6 de volgende voorwerpen:

- Diverse stukken van een ijzeren maliënkolder, inclusief een ijzeren gesp; het gaat om ca. 25 geconserveerde en enkele kleine, niet geconserveerde fragmenten, tezamen een oppervlak van ca. 75 cm² beslaand (fig. 3). Er zijn twee soorten ringetjes: gesloten ringetjes (diam. 5–6 mm) en ringetjes met klinknageltjes (diam. 7 mm) (fig. 4). De gesp heeft een lengte van 4 cm (fig. 5);
- Een ijzeren, haakvormig gebogen en op doorsnede rechthoekig voorwerp, met aan een kant een oog (max. diam. 13 mm), aan de andere kant eindigend in een punt (fig. 6);
- De resten van minimaal 45 ijzeren nageltjes, waar-

van de lengte uiteenloopt van 1,5–3 cm; de op doorsnede rechthoekige steeltjes gaan aan de bovenkant over in een platte kop; deze kop buigt aan de voorkant weer naar beneden om (fig. 7). Aan twee van de nageltjes lijkt brons vast te zitten (niet nader determineerbaar);

- Enkele kleine, niet nader determineerbare bronsfragmenten, waaronder minuscule fragmentjes bronsblik(?);
- Enige flintertjes houtskool en drie fragmenten verbrand bot, een ervan met aangekoekte houtskool en stukjes maliënkolder.

Bij een deel van het metaal is duidelijk te zien dat het met vuur in aanraking is geweest: het is vervormd en er is houtskool aan vastgekoekt. Destijds dateerde ik het graf in de Romeinse tijd, meer in het bijzonder de 3e–4e eeuw na Chr. Mijn argumenten daarvoor waren:

- Uit zeker één, vermoedelijk twee brandheuvels uit Fluitenberg is keramiek uit de Romeinse tijd afkomstig die met nabijzettingen in verband gebracht mag worden: een klein potje uit heuvel III–graf 3 en de versierde urn uit 1875 (fig. 8).⁶

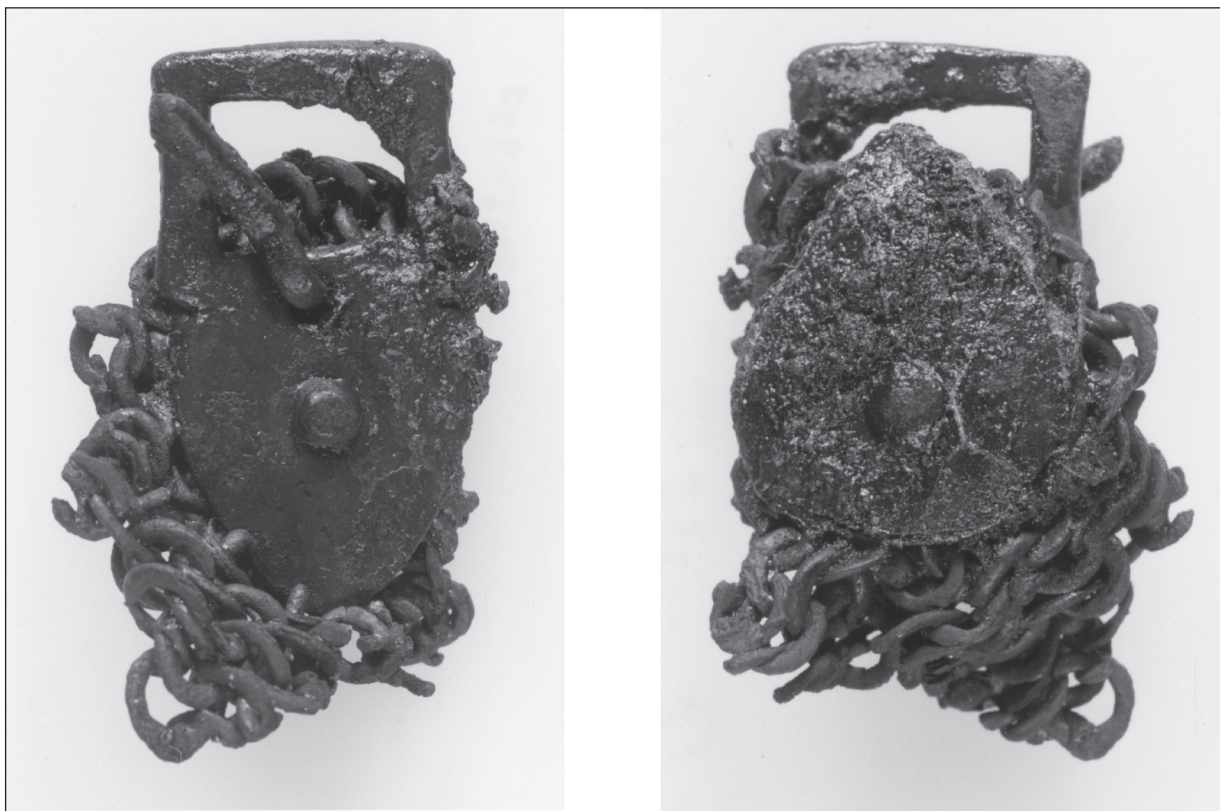

Fig. 5. Voor- en achterzijde van de gesp. Schaal 2:1 (foto Provincie Drenthe).

- Ook elders in Drenthe kennen we nabijzettingen uit de Romeinse tijd in oudere heuvels, zoals in Diever (Ter Wal, 1997/1998: pp. 516 ff), Wijster (Van Es, 1967: pp. 445–448 en 498) en waarschijnlijk ook Anloo (Ter Wal, 1997/1998: pp. 513–516).

Vermoedelijk zal ook de maliënkolder mijn gedachten onbewust naar de Romeinse tijd hebben gestuurd. Maliënkolders zijn immers vooral uit die periode bekend (zie het overzicht in Van der Sanden, 1992: pp. 161–162). Inmiddels is er nieuwe informatie beschikbaar gekomen, die duidelijk maakt dat mijn conclusie niet juist was. Het is daarom zinvol om naar Fluitenberg terug te keren. De vondst is namelijk nog uitzonderlijker dan aanvankelijk gedacht.

3. NIEUWE DATERINGEN

In de loop van 2004 maakte J.N. Lanting (Groninger Instituut voor Archeologie) mij opmerkzaam op het feit dat hij in het GIA een zakje met crematieresten had aangetroffen die uit het door mij gepubliceerde graf afkomstig moeten zijn.⁷ Ik had destijds op

het Drents Museum uiteraard gezocht naar de door Brunsting genoemde crematieresten maar, de drie eerder genoemde fragmenten daargelaten, niets kunnen vinden. Lanting had bovendien de crematieresten aan een ¹⁴C-datering laten onderwerpen. De uitkomst van datering GrA-26594 luidt 2170±35 BP, hetgeen na calibratie uitkomt op 355–170 v.Chr. (1σ), resp. 360–115 v.Chr. (2σ). Dit betekent dat het graf niet uit de (tweede helft van de) Romeinse tijd dateert, maar uit de midden-/late ijzertijd. Om alle twijfel weg te nemen, is een gedeelte van het botfragment met aangekoekte ijzeren ringetjes uit de collectie van het Drents Museum gebruikt voor een tweede ¹⁴C-datering. In dit geval is er namelijk absolute zekerheid over de associatie crematieresten/maliënkolder. De uitkomst van de tweede datering is nagenoeg gelijk aan de eerdere datering: 2145±35 BP (GrA-27153), d.w.z. 345–115, resp. 355–55 v.Chr. Het gemiddelde van beide dateringen is 2160±25 BP. We mogen daaruit concluderen dat de maliënkolder van Fluitenberg dateert uit de periode 355–95 v.Chr. (2σ). Dat is helaas een relatief lange tijdsspanne. Maar hoe dan ook stamt hij uit de voor-Romeinse tijd.

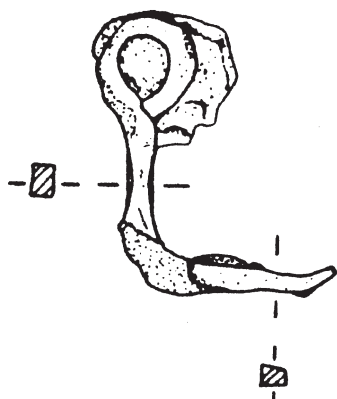

Fig. 6. Het haakvormig gebogen ijzeren voorwerp. Schaal 1:1 (tek. J. Bruggink, Drents Museum).

4. DE CREMATIERESTEN

In zijn verslag van de opgraving schrijft Brunsting (1943: p. 100) dat het bij het graf nr. 6 om een kindergraf gaat, “want daarmee hebben wij hier blijkens de beenderen te doen” (misschien heeft ook het formaat van de grafkuil dat idee nog versterkt). Brunsting is op dat moment onzeker over de aard van de ijzeren ringetjes en de gesp: gaat het om een maliënkolder of om een gordel? Omdat het in zijn ogen om een kindergrafje gaat, acht hij de eerste interpretatie weinig aannemelijk. In januari 2005 zijn de 230 gram crematieresten die Lanting in het GIA aantrof bestudeerd door E. Smits.⁸ Daarbij werd vastgesteld dat het om de goed verbrande resten van één individu gaat. Het lijkt voor de hand te liggen dat het om een volwassen man gaat, maar die veronderstelling kon niet bevestigd worden, wat mede te wijten is aan de kleine hoeveelheid bewaard gebleven crematieresten en de fragmentatiegraad van het materiaal. De linker condyle van de mandibula (onderkaak) is relatief klein, hetgeen “eerder op een vrouwelijk individu” wijst; ook de U-vorm van de ischiuminkeping (*incisura ischiadiaca major*) wijst eerder in vrouwelijke richting. Over de biologische leeftijd van dit individu kan niet veel meer gezegd worden dan dat de betrokken persoon gezien de epifysesluiting minimaal 18 jaar oud zal zijn geweest. Er zijn geen aanwijzingen voor ziekten of doodsoorzaak aangetroffen, waarbij we ook weer voor ogen moeten houden dat het om een relatief kleine hoeveelheid crematieresten gaat.

5. DE OVERIGE GRAFVONDSTEN

Zoals gezegd hebben de opgravers in het graf ook ijzeren nageltjes, een haakvormig voorwerp en enige

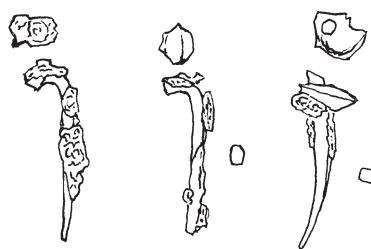

Fig. 7. Enkele van de ijzeren nageltjes. Schaal 1:1 (tek. P.B. Kooi).

niet nader definieerbare bronsresten ontdekt. Helaas is niet opgetekend waar de verschillende voorwerpen in het graf lagen. Lagen ze bij elkaar in een hoek van de kuil of werden ze verspreid door de grafkuil aangetroffen? Deze onzekerheid bemoeilijkt de interpretatie. Al eerder heb ik gesuggereerd dat de ijzeren nageltjes – er zijn er zeker 45 geborgen – zouden kunnen wijzen op een houten kist(je) waarin bijvoorbeeld de maliënkolder en/of de crematieresten waren gedeponeerd. Het haakvormige voorwerp zou dan de sluiting van dat kistje kunnen zijn geweest. Deze verklaring acht ik nu minder waarschijnlijk. Op basis van de huidige kennis van houten containers en andere gebruiksvoorwerpen uit de late prehistorie en de eerste eeuwen n.Chr. is het aannemelijker dat voor een houten kist uit de tweede helft van de ijzertijd gebruik is gemaakt van pen- en gatverbindingen en deuvels (cf. Capelle, 1976; Earwood, 1993; Joachim, 2002). Een meer voor de hand liggende verklaring is dat de spijkertjes zouden kunnen wijzen op de aanwezigheid van een houten, met leer overtrokken schild. Als het inderdaad om een schild gaat, dan is het duidelijk niet in complete staat in het graf gedeponeerd.⁹ Omdat, zoals gezegd, niet is vastgelegd hoe de spijkertjes in de grafkuil zijn aangetroffen, kan de schildhypothese niet nader onderbouwd worden. Vanzelfsprekend zijn er nog andere verklaringen mogelijk voor de spijkertjes. Ze zouden bijvoorbeeld iets te maken kunnen hebben met een wagen; zo valt te denken aan het vastzetten van metalen banden om de naven. Ook hier geldt dat er dan sprake moet zijn geweest van incomplete depounering, want van de metalen banden is geen spoor aangetroffen.

Het haakvormige voorwerp laat zich nog moeilijker verklaren. De vorm – een ijzeren staafje met een oog – roept de zogeheten ‘sleutels’ uit de brandheuvels van Holtinge en de Havelterberg in herinnering (Van Giffen, 1951: pp. 126, 132–134, afb. 28 en 33; zie ook Beuker e.a., 1991: fig. 51). Geen van de door Van Giffen afgebeelde exemplaren uit Havelte heeft echter een rechte hoek ter hoogte van het midden van de steel; verder is de diameter van de Havelter

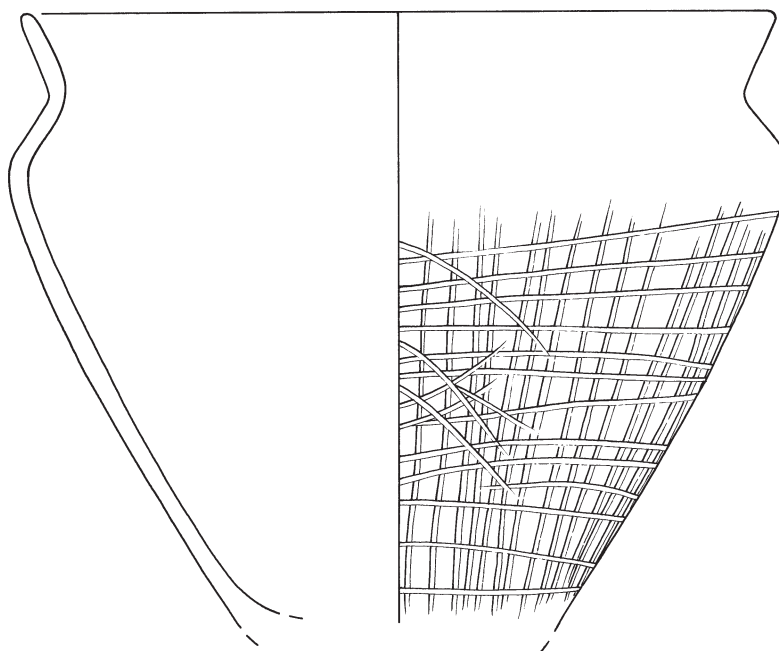

Fig. 8. De pot met versiering in de vorm van een dambordpatroon. Schaal 1:2 (tek. M.A. Los-Weijns).

exemplaren wat groter.¹⁰ Het is niet onlogisch te veronderstellen dat het haakvormige voorwerp deel heeft uitgemaakt van de maliënkolder. Men zou dan kunnen denken aan een sluiting van de schouderstukken. Mijns inziens zou men hier toch een wat decoratiever constructieonderdeel mogen verwachten.

Tussen de in 2005 onderzochte menselijke resten bleek zich ook nog een fragment van een verbrand voorwerp van bewerkt dierlijk bot te bevinden (fig. 9). Het gaat om een schachtfragment van 3,3 cm lang en een breedte van 1 cm; aan één korte zijde is een groef zichtbaar. Het fragment is te klein om met zekerheid te kunnen vaststellen waarvan het oorspronkelijk deel heeft uitgemaakt (wapen?, paardenbit?, sieraad?).¹¹

6. VROEGE MALIËNKOLDERS

De klassieke auteur Varro schrijft de uitvinding van de maliënkolder toe aan de Kelten.¹² Nagenoeg alle vroege vondsten uit Europa worden dan ook als Keltisch fabrikaat geduid. Bij deze vondsten gaat het vooral, maar niet uitsluitend, om grafvondsten.

De oudste vondst is tegelijkertijd de meest indrukwekkende van allemaal. Het betreft de 10–20 maliënkolders die in 1921–1922 in een veen bij Hjortspring op het Deense eiland. Als tevoorschijn kwamen, samen met een 19 m lange, van planken gebouwde boot en de resten van een grote hoeveel wapens als zwaar-

den, speren en schilden (Kaul, 1988). De lokale bevolking zou deze oorlogsbuit hebben geofferd nadat ze een groep binnendringende krijgers had overwonnen, zo luidt de gangbare interpretatie. Deze gebeurtenis heeft zich rond het midden van de 4e eeuw v.Chr. afgespeeld. Het gebied van herkomst van de indringers moet in het uiterste zuiden van Scandinavië of het aansluitende deel van Noord-Duitsland gezocht worden (Randsborg, 1995). Helaas is van deze omvangrijke maliënkoldervondst niet meer dan een kleine hoeveelheid ringetjes bewaard gebleven; de gemiddelde diameter hiervan bedraagt 6–8 mm (maar ook ringetjes van 4 en 9–10 mm zijn vertegenwoordigd).

Ook uit zuidelijker streken kennen we het verschijnsel waarbij maliënkolders (of delen daarvan) samen met wapens geofferd zijn. Zo bestaat de depotvondst van Tiefenau (nabij Bern, Zwitserland) behalve uit delen van een maliënkolder, uit zwaarden, paardentuig, ijzerbaren, onderdelen van wagens, gereedschappen en zilveren munten. Een groot deel van de zwaarden is in de context van het offerritueel gebroken of verbogen; wellicht is daarbij ook de maliënkolder ‘verknipt’. De vondst moet gedateerd worden aan het einde van de ijzertijd (1e eeuw v.Chr.). De ringetjes van de bewaard gebleven fragmenten hebben overigens een relatief grote diameter, namelijk 1,3 cm; de uiteinden van de korte ijzerdraden die voor de fabricage van de ringetjes gebruikt zijn, raken elkaar maar zijn niet aan elkaar geniet of gesoldeerd (Müller, 1986).

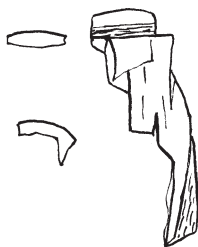

Fig. 9. Een fragment bewerkt bot, aangetroffen tussen de crematieresten. Schaal 1:1 (tek. P.B. Kooi).

Van de graven is dat van Ciumești (Roemenië) het oudste; het dateert uit ca. 300 v.Chr. (Rusu, 1969). Het in 1961 ontdekte graf – waarin overigens geen menselijke resten werden aangetroffen – wordt aangeduid als een ‘vorstengraf’ en bevatte onder meer een ijzeren helm bekroond met een bronzen vogel en een met bronzen rozetten versierde maliënkolder. De maliënkolder was opgerold en sterk vergaan, waardoor de oorspronkelijke vorm zich niet meer laat vaststellen. De ringetjes zijn niet gesoldeerd en ook niet geniet; de uiteinden van korte metaaldraden zijn met een tang tegen elkaar aan gebogen (de diameter van de ringetjes bedraagt 8,5–9,2 mm, respectievelijk 7,2–7,5 mm).

Uit Roemenië zijn overigens meer ijzertijdgraven bekend waar de dode een maliënkolder had meegekregen. Ze kwamen tevoorschijn onder tumuli in Poiana, Cetățeni, Popești en Radovanu. Voor Bulgarije ligt het aantal vindplaatsen met maliënkolders uit de periode van de 3e–1e eeuw v.Chr. nog hoger. Torbov (2004) noemt vlak- en tumulusgraven uit Varbeshnitsa, Mezdra, Tărnavă, Doyrentsi, Smochan, Kălnovo (zie hiervoor ook Megaw, 2004: pp. 103–104) en Zhelad. Nagenoeg alle maliënkolders bestaan uit gesoldeerde ovale ringetjes (diam. 5–10 mm).¹³ Waurick (1979: p. 324) vermeldt twee graven uit die periode in Slowakije: Horný Jatov en Zemplin.

Tenslotte het uiterste westen. Uit de 3e eeuw v.Chr. stamt het in 1987 opgegraven wagengraf van Kirkburn, Yorkshire, Engeland (Stead, 1991: pp. 24–25, 30–32, 53–57, 122–123, 142–143, 224–227). De complete maliënkolder lag op het (in wol geklede) lichaam van een 25–35-jarige man, die op zijn beurt weer op de wielen van de strijdswagen lag; behalve diverse metalen onderdelen van de wagen werden in het graf aangetroffen: paardentuig, een tweetal concentraties varkensbotten, het metalen beslag van een dekfel van een kistje of mand¹⁴ en enkele kleine bronzen voorwerpen die wellicht als sluitingen van kleding geïdentificeerd hebben. De maliënkolder bestaat uit identieke ringetjes (diam. 8,2–9,2 mm), op dezelfde wijze ver-

vaardigd als die van Ciumești. Twee andere, iets jongere graven uit Engeland bevatten slechts stukken van maliënkolders. Het graf van Baldock (Hertfordshire) is een crematiegraf dat zich in het centrum van een grote vierkante greppel bevond (Selkirk, 1983: p. 72). In de grafkuil troffen de archeologen resten van de brandstapel aan, alsmede fragmenten verbrand brons, delen van bronzen vaatwerk en stukken maliënkolder (oudtijds ‘verknijpt’). In een aangrenzende kuil bevonden zich onder meer een houten emmer, aardewerk en dierlijke resten (waaronder varken). Eveneens uit de late ijzertijd is het graf dat als ‘Lexden tumulus’ bekend staat (Foster, 1986). Dit in 1924 in de directe omgeving van *Camulodunum*/Colchester opgegraven, uitzonderlijk rijke crematiegraf – met onder meer talrijke wijnamforen – dateert uit ca. 15–10 v.Chr. Ook hier is vastgesteld dat de maliënkolder voor de begraafing in stukken is verdeeld.

Voor Frankrijk zijn slechts twee graven te noemen, Aubagnan en Boe (Waurick, 1979: pp. 322–323). De maliënkolder van eerstgenoemde vindplaats is de oudste van de twee (vergezeld van een fibula van het Midden-Latène-schema) en springt er uit doordat er behalve ijzeren ook bronzen ringetjes gebruikt zijn.

7. CONCLUSIE

7.1. Man of vrouw?

In de rand van heuvel I van de groep brandheuvels ten noorden van Fluitenberg heeft tussen 350 en 50 v.Chr. een secundaire crematiebijzetting plaatsgevonden. Over de dode voor wie de van plaggen gebouwde heuvel oorspronkelijk is opgeworpen, is vanwege een latere ingraving niets bekend; evenmin weten we hoeveel tijd er verstreken is tussen het opwerpen van de heuvel en de aanleg van het bewuste secundaire graf. Van de dode voor wie het secundaire graf gedolven is, is vastgesteld dat het om een volwassen individu gaat; de weinige aanknopingspunten voor de geslachtsbepaling wijzen eerder in de richting van een vrouw dan een man. De voorwerpen die in het graf zijn aangetroffen, zijn echter allesbehalve ‘vrouwelijk’: delen van een ijzeren maliënkolder en mogelijk resten van een schild. Wat dit precies te betekenen heeft, is onduidelijk. Het kan zijn dat deze voorwerpen door de mannelijke eigenaar om wat voor reden dan ook in het graf van een vrouw gedeponeerd zijn.¹⁵ Evenmin mogen we uitsluiten dat het om de bezittingen van een vrouw gaat die deze voorwerpen zelf in de strijd gebruikt heeft (we kennen tenslotte martiale vrouwen uit de tijd rond het begin van de jaartelling,

zoals Boudicca, koningin van de Icenii). We moeten ons echter realiseren dat de determinatie ‘vrouwelijk’ op slechts een beperkt aantal pijlers rust. Het is niet ondenkbaar dat, wanneer er beduidend meer dan 230 gram gecremeerde resten ter beschikking had gestaan, de determinatie (gracieus) man zou hebben geluid.

7.2. De herkomst van de maliënkolder

In de literatuur wordt aan de prehistorische maliënkolders doorgaans een Keltische herkomst toegeschreven. Dat geldt al voor de allervroegste voorbeelden, Hjortspring en Ciamești.¹⁶ Als deze opvatting correct is, zou dat betekenen dat de maliënkolder van Fluitenberg in zuidelijker of zuidoostelijker streken vervaardigd is. In de collectie van het Drents Museum bevinden zich talrijke grafvondsten die getuigen van directe of indirecte contacten met zuidelijke streken in de periode die voorafgaat aan de tijd waaruit de maliënkolder stamt. De bronzen situla van Meppen, enkele bronzen armbanden uit Havelte, Balloo en Gasteren, een getordeerde halsring uit Gasteren, de dolk van Havelte en de sierschijven Anloo dateren allemaal uit de tijdsspanne die het midden van de 6e eeuw v.Chr. tot het begin van de 4e eeuw v.Chr. beslaat (zie voor afbeeldingen Beuker e.a., 1991: pp. 41–42, fig. 47–49). De voorwerpen zijn afkomstig uit het Duitse Hunsrück-Eifel-gebied en de Marnestreek in Noordoost-Frankrijk.

Importen uit de periode die ons hier vooral interesseert – het midden van de 4e eeuw v.Chr. tot het begin van de jaartelling – zijn veel zeldzamer. Het is verre van zeker dat de halsring die (als losse vondst) in de versterkte nederzetting van Vries is aangetroffen (vgl. Waterbolk, 1977: pp. 139–140), een zuidelijke herkomst heeft, want goede parallellen zijn daar niet voorhanden.¹⁷ Voor de rest zijn er slechts enkele fibulae uit Westervelde, Emmen en Roden (Harsema, 1983: pp. 203–206). De maliënkolder is dus in meerdere opzichten een zeldzaam importstuk.

Hoe deze wapenrusting in Zuid-Drenthe beland is, is een vraag die zich niet meer laat beantwoorden. We weten om te beginnen al niet of het kostbare voorwerp in de 4e, 3e of 2e eeuw v.Chr. onze streken heeft bereikt. Is de ‘Drentse’ eigenaar zelf naar het gebied van herkomst geweest¹⁸ of is het voorwerp als geschenk naar het noorden gekomen? Veel meer dan speculeren kunnen we niet doen.

7.3. Status van de eigenaar

Het hierboven weergegeven overzicht van grafvondsten met maliënkolders leert dat het om graven gaat

van doden met een hoge status. Heel duidelijk is dat bij de Engelse graven van Kirkburn, Baldock en Lexden, die de periode van de 3e tot het einde van de 1e eeuw v.Chr. beslaan. Daar kan ook het graf van St. Albans nog aan toegevoegd worden, dat uit het midden van de 1e eeuw n.Chr. dateert.¹⁹ De houten grafkamer lag midden in een bijna 2 ha grote, door een 3 m diepe greppel omsloten *enclosure*. Het monument wordt toegeschreven aan een koning van de Catuvellauni (Niblett, 1992). Het graf van Ciamești wordt door Rusu (1969) aangeduid als ‘vorstengraf’. In zijn interessante interpretatie van de vondst van Hjortspring schrijft Randsborg (1995: pp. 197–198) de maliënkolders toe niet aan de gewone krijgers maar aan de met lans, zwaard en schild bewapende commandanten van de oorlogsvloot waarvan de geofferde boot slechts een onderdeel vormde.

De archeologische gegevens uit Europa wijzen er dus op dat maliënkolders in de laatste eeuwen v.Chr. geassocieerd zijn met de maatschappelijke elite. Van alle pre-Romeinse graven met een maliënkolder behoort dat van Fluitenberg tot de soberste. Het gaat om niet meer dan een nabijzetting aan de rand van een aarden heuvel. Aan graf 6 laat zich – afgezien van de aanwezigheid van een maliënkolder – niet direct aflezen dat de dode bij leven een bijzondere positie in de maatschappij moet hebben ingenomen. Het roept hoofdstuk 27 van Tacitus’ *Germania* in herinnering waarin de eenvoud van het grafritueel in de Germaanse wereld aan de orde komt. Het enige bijzondere, zo schrijft Tacitus, is dat de lichamen van beroemde mannen verbrand worden met behulp van speciale houtsoorten. Tussen de crematieresten bevindt zich helaas geen houtskool waaraan we zouden kunnen nagaan of dat hier ook het geval is geweest.

8. MARTIALE DRENTEN

De krijger van Fluitenberg past in een lange rij van martiale ‘Drenten’. Als we ons beperken tot de tijdsspanne bronstijd tot en met de Romeinse tijd, begint de reeks met de hoofdmannen van Drouwen (1800 v.Chr.), Hijken (1600 v.Chr.) en Sleen (1400 v.Chr.). Daarna komen de mannen van Darp (I: ca. 500 v.Chr. en II: ca. 500–450 v.Chr.). Vermoedelijk past de eigenaar van het bijzondere paardentuig van Anloo (ca. 400 v.Chr.) ook in deze rij (zie voor deze graven Beuker, Van der Sanden & Van Vilsteren, 1991: pp. 28 ff; Kooi, 1983; De Wit, 1997/1998: pp. 334–345). De volgende is de bezitter van de maliënkolder. De rij wordt gesloten door twee mannen uit de Romeinse tijd. De ene heeft in de vroeg-Romeinse tijd in een

van de hulptroepen van het Romeinse leger gediend (de soldaat van Barger-Oosterveld; Van der Sanden, 2003/2004, dit tijdschrift). De ander, die bekend staat als de ‘krijger van Wijster’ (Van Es, 1967: pp. 445–448 en 498), heeft zeer waarschijnlijk ook in het Romeinse leger gediend, maar dan rond 450 na Chr. Van de vondst van Anloo weten we overigens niet zeker of deze uit een graf stamt, maar aannemelijk is dat wel (De Wit, 1997/1998: p. 343); de context van de vondsten van Barger-Oosterveld is onduidelijk, maar ze kunnen nauwelijks anders dan uit een graf stammen.²⁰

Het martiale deel van de grafinhoud is niet in alle graven hetzelfde. De oudste graven – die van Drouwen, Hijken en Sleen – bevatten pijlen (3×), een bijl (2×) en een kort zwaard (1×). Uit de beide ijzertijdgraven van Darp stammen pijlpunten (I) en een dolk (II); hier zien we voor het eerst ook speerpunten (II) en paardentuig (I) optreden. Paardentuig hoort uiteraard niet onder de wapens gerangschikt te worden, maar het hoort wel thuis in de krijgersfeer, getuige de combinatie met wapens in de graven van bijvoorbeeld Havelte en Oss, Wijchen, Nijmegen-Trajanusplein en Meerlo in Zuid- en Midden-Nederland (Kooi, 1983 en het overzicht in Fokkens & Jansen, 2004: p. 80).²¹ Vandaar dat ook het vermeende graf van Anloo, met zijn sierschijven en onderdelen van paardenbitten, in deze opsomming van martiale graven niet mag ontbreken. Het vroeg-Romeinse graf van Barger-Oosterveld bevatte fragmenten van paardentuig en een helm(?) maar geen (herkenbare) wapens. De soldaat (officier?) van Wijster, die rond 450 n.Chr. overleed, had onder meer een werpbijl en twee speren als grafgiften meegenomen.

Het graf van Fluitenberg past – chronologisch gezien – tussen Anloo en Barger-Oosterveld. De inhoud is opvallend, want het gaat niet om offensief wapentuig als pijlen, speren, zwaard, dolk, of bijl, maar om defensief wapentuig. Als de spijkertjes van een schild stammen, is dat het tweede defensieve element uit het graf. Van het hele rijtje moge dit ijzertijdgraf op ons de minste indruk maken, de vele kilo’s wegende, blinkende maliënkolder zal, zo blijkt wel uit het overzicht van maliënkolders in het Europa van de midden- en late ijzertijd, in de wijde regio een buitengewoon exotisch en dus prestigieus object zijn geweest. Vanaf de Romeinse tijd zijn maliënkolders minder zeldzaam in Nederland – in ieder geval in de zuidelijke helft – en worden ze aangetroffen in grafvelden (Nijmegen-‘Hees’: Nicolay, 2005: p. 23 en pl. 7:204.1, een S-vormige haak die zowel van een maliënkolder als van een schubbenpantser kan stammen), landelijke nederzettingen (Breda: Koster, 2004: p. 490; Houten-

‘Binnenweg’: Nicolay, 2005: p. 23 en pl. 7:123.2 en Houten-‘Veerwagenweg’: Nicolay, 2005: p. 23 en pl. 7:137.1, een gedeelte van een S-vormige haak van hetzij een maliënkolder hetzij een schubbenpantser), legerkampen (Nijmegen-Kops Plateau²²) en tempels (Empel: Nicolay, 2005: pp. 23, 140 en pl. 7:82.1).²³ Maar dan hebben we al lang niet meer met krijgers te maken, maar met soldaten in militaire dienst.²⁴

9. NOTEN

1. Fluitenberg viel vóór de recente gemeentelijke herindeling onder de gemeente Ruinen.
2. Het bosje en de heuvels bevinden zich in particulier bezit.
3. *Barneveldsche Courant* van 30 april 1875. Zie voor de tekst Van der Sanden, 1992: pp. 156–157.
4. Deze conclusie trek ik uit Brunsting, 1943: p. 99. 1913 is overigens opmerkelijk vroeg, maar niet uitgesloten. De Leidse archeologen waren toen net met hun opgravingen in Drenthe begonnen; Van Giffen legde in 1911 delen van een tweetal veenwegen bloot, waaronder de Buinerbrug, en J.H. Holwerda onderzocht in 1912 de hunebedden van Drouwen. Als Van Giffen werkelijk in de heuvel gegraven heeft, is het vermoedelijk zijn eerste grafheuvelopgraving geweest. Wie Van Giffens belangstelling voor de heuvel heeft opgewekt – m.a.w. waarom hij naar Fluitenberg afreisde – is onbekend.
5. Niet 0,80×0,30 m zoals ik eerder abusievelijk schreef (1992: p. 157).
6. Dit aardewerk werd gedetermineerd door dr. E. Taayke, Noordelijk Archeologisch Depot, Nuis.
7. Volgens de vondstenboekjes van de opgravingen van 1941 en 1949 is graf 6 het enige graf waar crematieresten zijn aangetroffen; bovendien bevatte het zakje roestresten, hetgeen in overeenstemming is met de aanwezigheid van de maliënkolder, de spijkers en het haakvormige voorwerp.
8. Zie E. Smits, ‘Fluitenberg – het onderzoek van de crematieresten’ (rapport, januari 2005), aanwezig op Drents Plateau.
9. Niblett (1992) beschrijft een rijk graf uit St Albans, daterend uit ca. 50 n.Chr., waarin behalve een maliënkolder, paardentuig en onderdelen van een strijdswagen(?) ook talrijke spijkers werden aangetroffen. Zij acht het aannemelijker dat de spijkers van een kist of een ander meubelstuk afkomstig zijn dan van een schild. Een van haar argumenten is de afwezigheid van handgreep en schildknop (ook in schrift. meded. aan de auteur d.d. 8 februari 2005).
10. Wat de werkelijke functie van deze ‘sleutels’ is geweest, is nog steeds onzeker. Dit soort voorwerpen kennen we overigens ook uit aangrenzend Nedersachsen. In een grafheuvel uit de late ijzertijd die bij Ankum-Tütingen werd opgegraven, stammen maar liefst vier van dit soort ‘schuif sleutels’; bijzonder is dat het om verzilverde exemplaren gaat (vgl. Wulf & Schlüter, 2000: p. 217).

11. Fragmenten van bewerkt dierlijk bot zijn ook wel uit andere perioden en andere delen van Nederland bekend uit grafcon-texten. Zo werden in het uit ca. 600 v.Chr. daterende vorstengraf van Oss twee kleine fragmenten bewerkt bot aangetroffen (Fokkens & Jansen, 2004: p. 63). Veel ouder zijn de bewerkte botfragmenten uit de urn van tumulus 1 van Zevenbergen; deze fragmenten stammen uit de periode 1500–1100 v.Chr.) en zijn versierd met concentrische cirkels (Fokkens & Jansen, 2004: p. 106). Net als bij het vorstengraf, is niet duidelijk waarvan deze botfragmenten deel hebben uitgemaakt. Een soortgelijke versiering is aanwezig op geweefragmenten die in graf 175 te Someren-Waterdael werden aangetroffen. Kortlang (1999: pp. 157–158) vermoedt dat het gaat om delen van het gevest van een ijzeren dolk.
12. *De Lingua Latina*, V, 116.
13. Torbov geeft als uitzondering op deze regel de maliënkolder van Vurbeshnitsa, waar sprake is van geniete ringetjes.
14. Het koperbeslag was met koperen spijkertjes op het (geheel verwenen) hout bevestigd; ca. 21–25 mm lange spijkertjes zijn verder gebruikt om metalen banden om de naven te bevestigen (Stead, 1991: pp. 42–43 en 56–57).
15. In het vroegmiddeleeuwse rijengrafveld van Osnabrück-Schölerberg zijn ook resten van een maliënkolder in een vrouwengraf aangetroffen (Schlüter, 1977).
16. Torbov (2004: p. 64) echter acht de kans klein dat de NW-Bulgaarse maliënkolders van Keltische origine zijn.
17. Schriftelijke mededeling prof. dr. J.V.S. Megaw, Adelaide, Australië, d.d. 8 februari 2005.
18. Dit soort verplaatsingen kwam in die tijd zeker voor, denk bijvoorbeeld aan de zuidwaarts gerichte trektocht van de Cimbri, in het laatste kwart van de 2e eeuw v.Chr. De (waarschijnlijk) uit Jutland afkomstige Cimbri trokken via Noricum en Gallië naar Noord-Italië, waar ze in 101 v.Chr. door Marius bij Vercellae verslagen werden.
19. Zie ook noot 9.
20. In geen van de geciteerde gevallen wordt de interpretatie ‘mannengraf’ door antropologisch onderzoek geschraagd, in de meeste gevallen omdat er geen menselijke resten (meer) aangetroffen zijn, in een enkel geval omdat de aangetroffen resten verloren zijn gegaan (Darp I).
21. Het paardentuig uit deze vroege graven, ook dat van Anloo, wijst op twee paarden. Dat betekent dat het geen ruitergraven zijn, maar dat er sprake is van een strijdswagen of ceremoniële wagen. Bij het uit de vroeg-Romeinse tijd daterende vondst-complex van Barger-Oosterveld gaat het ongetwijfeld wel om het graf van een ruiter.
22. Mondelinge mededeling drs. H. van Enkevort, Bureau Archeologie van de Gemeente Nijmegen, d.d. 15 maart 2005.
23. Van de vindplaats Ouddorp-De Oude Stee (De Hofdijk), waar tussen 1902 en 1907 een maliënkolder is ontdekt, is de context niet duidelijk (zie Peddemors, 1979: pp. 69–70; Stuart, 1986: p. 111; Olivier, 2004: p. 6). Ook ten noorden van de limes zijn een enkele keer resten van een maliënkolder aangetroffen, zo-

als in de vindplaats Schagen-Muggenburg (N.-H.; zie Jager & Woltering, 1990, pp. 307–308).

24. De schrijver dankt de volgende personen voor hun bijdrage aan de totstandkoming van dit artikel: drs. P.W. van den Broeke en drs. H. van Enkevort, Bureau Archeologie van de Gemeente Nijmegen, dr. P.B. Kooi en drs. J.N. Lanting, Groninger Instituut voor Archeologie, dr. B. Mater en drs. V. van Vilsteren, Drents Museum, emeritus prof.dr. J.V.S. Megaw, Dept. of Archaeology, Flinders University Adelaide, S.J. Mellor, St.-Odiliëberg, dr. R. Niblett, St. Albans City & District Council, drs. R.H.P. Proos, Bureau Cultuur, Provincie Zuid-Holland en drs. E. Smits, Smits Antropologisch Bureau, Amsterdam. Bijzonder erkentelijk ben ik drs. P.W. van den Broeke, Bureau Archeologie van de Gemeente Nijmegen, drs. J.N. Lanting, GIA, en prof. dr. H.T. Waterbolk, Haren, voor hun op- en aanmerkingen bij de eerste versie van dit artikel.

10. LITERATUUR

- BEUKER, J.R., W.A.B. VAN DER SANDEN & V.T. VAN VILSTEREN, 1991. *Zorg voor de doden. Vijfduizend jaar be-graven in Drenthe* (= Archeologische monografieën van het Drents Museum, 3). Drents Museum, Assen.
- BRUNSTING, H., 1943. Brandheuvels bij Fluitenberg, gem. Ruinen. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 61, pp. 98–101.
- CAPELLE, T., 1976. *Holzgefäße vom Neolithikum bis zum frühen Mittelalter* (= Münstersche Kleine Schriften zu Vor- und Frühgeschichte, 1). Lax, Hildesheim.
- EARWOOD, C., 1993. *Domestic wooden artefacts in Britain and Ireland from Neolithic to Viking times*. Exeter University, Exeter.
- ES, W.A. VAN, 1967. *Wijster, a native village beyond the imperial frontier 150–425 A.D.* Diss. Rijksuniversiteit, Groningen.
- FOKKENS, H. & R. JANSEN, 2004. *Het vorstengraf van Oss. Een archeologische speurtocht naar een prehistorisch grafveld*. Matrijs, Utrecht.
- FOSTER, J., 1986. *The Lexden Tumulus. A re-appraisal of an Iron Age burial from Colchester, Essex* (=BAR British Series, 156). BAR, Oxford.
- GIFFEN, A.E. VAN, e.a., 1951. Oudheidkundige aantekeningen over Drentse vondsten (XVIII). *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 69, pp. 97–157.
- HARSEMA, O.H. (red.), 1983. Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1980 en 1981. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 100, pp. 203–217.
- JAGER, S.W. & P.J. WOLTERING, 1990. Archeologische kroniek van Holland over 1989, I Noord-Holland. *Holland* 22, 296–331.
- JOACHIM, H.-E., 2002. *Porz-Lind. Ein mittel- bis spätlatène-zeitlicher Siedlungsplatz im ‘Linder Bruch’ (Stadt Köln)* (= Rheinische Ausgrabungen, 47). Von Zabern, Mainz.

- KAUL, F., 1988. *Da våbene tav. Hjortspringfundet og dets baggrund*. National Museum of Denmark/Nyt Nordisk Forlag, Copenhagen.
- KOOI, P.B., 1983. A remarkable Iron Age grave in Darp (municipality of Havelte, The Netherlands). *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 64, pp. 197–208.
- KORTLANG, F., 1999. The Iron Age urnfield and settlement of Someren-‘Waterdael’. In: F. Theuvs & N. Roymans (eds), *Land and ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands* (= Amsterdam Archaeological Studies, 4). Amsterdam University Press, Amsterdam, pp. 133–197.
- KOSTER, A.A., 2004. Bijlage 3. Catalogus metalen voorwerpen. In: C.W. Koot & R. Berkvens (red.), *Bredase akkers eeuwenoud. 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei* (= Rapportage Archeologische Monumentenzorg, 102). ROB, Amersfoort/Gemeente Breda, Breda, pp. 489–495.
- MEGAW, J.V.S., 2004. In the footsteps of Brennos? Further archaeological evidence for Celts in the Balkans. In: B. Hänsel & E. Studeníková (Hrsg), *Zwischen Karpaten und Ägäis: Neolithikum und ältere Bronzezeit. Gedenkschrift für Viera Němejcová-Pavůvková* (= Internationale Archäologie, 21). Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf., pp. 93–107.
- MÜLLER, F., 1986. Das Fragment eines keltischen Kettenpanzers von der Tiefenau bei Bern. *Archäologie der Schweiz* 9, pp. 116–123.
- NIBLETT, R., 1992. A Catuvellaunian chieftain’s burial from St Albans. *Antiquity* 66, pp. 917–929.
- NICOLAY, J., 2005. *Gewapende Bataven. Gebruik en betekenis van wapen- en paardentuig uit niet-militaire contexten in de Rijndelta (50 voor tot 450 n.Chr.)*, Diss. VU Amsterdam.
- OLIVIER, S., 2004. Nieuw leven voor vondsten ‘De Oude Stee’. Romeinse oudheden na 100 jaar terug op Goeree. *De Ouwe Waerelt. Historisch tijdschrift voor Goeree-Overflakkee* 4, 10 (maart), pp. 4–8.
- PEDDEMORS, A., 1979. Goeree-Overflakkee in pre- en protohistorie. In: *Van Westvoorne tot St. Adolfsland*. De Motte, Ouddorp, pp. 63–77.
- PLEYTE, W., 1882. *Nederlandsche Oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Groote – Drenthe*. E.J. Brill, Leiden.
- RANDBORG, K., 1995. *Hjortspring. Warfare and sacrifice in Early Europe*. Aarhus University Press, Aarhus.
- RUSU, M., 1969. Das Keltische Fürstengrab von Ciomești in Rumänien. *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 50, pp. 267–300.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER, 1992. Resten van een lorica hamata uit Fluitenberg, gem. Ruinen. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 109, pp.155–166.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER, 1993. Fragments of a lorica hamata from a barrow at Fluitenberg, Netherlands. *Journal of Roman Military Equipment* 4, 1–8.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER, 2003/2004. Een vroeg-Romeins ruitgraf uit Zuidoost-Drenthe. *Palaeohistoria* 45/46.
- SCHLÜTER, W., 1977. Vorbericht über die Ausgrabungen auf dem Reihengräberfeld Osnabrück-Schölerberg 1976. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 46, pp. 271–279.
- SELKIRK, A., 1983. Baldock. *Current Archaeology* 86, pp. 70–74.
- STEAD, I.M., 1991. *Iron Age cemeteries in East Yorkshire. Excavations at Burton Fleming, Rudston, Garton-the-Wolds, and Kirkburn* (= Heritage Archaeological Reports, 22). English Heritage in assoc. with British Museum Press, Londen.
- STUART, P., 1986. *Provincie van een Imperium; Romeinse oudheden in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*. Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.
- TORBOV, N., 2004. Chain-mails from Northern Bulgaria (III–I C BC). *Archaeologia Bulgarica* 8:2, pp. 57–69.
- VERSELT, H.J. & M. SCHROOR, 2001. *De Franse kaarten van Drenthe en de noordelijke kust 1811–1813*. Heveskes Uitgevers, Groningen.
- WAL, A. TER, 1997/1998. Twee graven met Romeins bronzen vaatwerk uit Drenthe. *Palaeohistoria* 39/40, pp. 513–527.
- WATERBOLK, H.T., 1977. Walled enclosures of the Iron Age in the north of the Netherlands. *Palaeohistoria* 19, pp. 97–172.
- WAURICK, G., 1979. Die Schutz Waffen im numidischen Grab von Es Soumâa. In: H.G. Horn & C.B. Rüger (Hrsg), *Die Numider: Reiter und Könige nördlich der Sahara* (Führer des Rheinischen Landesmuseum, 96). Rheinland-Verlag, Bonn, pp. 305–332.
- WIT, M.J.M. DE, 2003/2004. Elite in Drenthe? Een analyse van twaalf opmerkelijke Drentse grafinventarissen uit de vroege en het begin van de midden-ijzertijd. *Palaeohistoria* 39/40, pp. 323–373.
- WULF, F.-W. & W. SCHLÜTER, 2000. *Archäologische Denkmäler in den kreisfreien Stadt und im Landkreis Osnabrück* (= Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Niedersachsens, Reihe B, Inventare, Heft 2). Verlag Hahnsche Buchhandlung, Hannover.